

A.M.İmanova

AMEA M.Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu

Bakı ş., İstiqlaliyyət küç., 26

E-mail: imanova_ayten@hotmail.com

<https://orchid.org/0009-0002-9076-7872>

TÜRKİYƏDƏ BAŞ VERƏN SİYASİ-İCTİMAİ HADİSƏLƏR VƏ AZƏRBAYCAN İCTİMAİYYƏTİ (1914-1920)

Dünya tarixində 1914-1920-ci illər dərin izlər qoyan dövr hesab olunur. Bu dövr Birinci Dünya Müharibəsi, siyasi inqilablar, eləcə də mürəkkəb, mübahisəli və maraqlı hadisələrlə zəngindir. Osmanlı imperiyasının müstəmləkələrinin qalib dövlətlər arasında yenidən bölüşdürülməsi, Rusiya imperiyasının süqutundan sonra Qafqazda yaradılmış yeni dövlətlərin beynəlxalq münasibətlər sahəsində baş verən hadisə və proseslərdə yeri və rolu Osmanlı İmperiyasının aktual və mühüm problemləridir.

Türkiyə-Azərbaycan münasibətləri tarix boyu beynəlxalq diqqət mərkəzində olub və zaman-zaman xarici beynəlxalq ünsürlərin bu münasibətlərə müdaxiləsi onların xarakterini dəyişməyə məcbur edib. Buna baxmayaraq, Birinci Dünya Müharibəsi illərində və müharibədən sonrakı dövrdə Azərbaycan siyasətçiləri, yazıçıları və xalqı, daha sonra isə Azərbaycan Cümhuriyyəti hökuməti (1918-1920) qardaş Türkiyəyə hər cür maddi və mənəvi dəstək göstərdilər. XX əsrin əvvəllərində yaşanan hadisələrin tədqiqi və təhlili Anadoludan Türkünə qədər uzanan geniş coğrafiyada yaşayan xalqları ortaq tarix, dil, din və mədəniyyətlə bir-birinə yaxından tanış etmək baxımından həmişə aktual və böyük əhəmiyyət kəsb edir. Dövrümüzdə milli varlığımızın qorunması və inkişafı, düşünən milli şüurların tərbiyəsi mühüm sosial-mənəvi vəzifədir. Bu baxımdan etnik mənşə, milli tarix və ideologiya kimi amillər arasında əlaqənin öyrənilməsi son dərəcə vacibdir. Ziyalılarımızın elm aləminə məlum olan mədəni irsi ilə yanaşı, AMEA-nın Tarix İnstitutunda saxlanılan şəxsi arxiv materiallarının tarixi elmi tədqiqatlara və müqayisəli elmi təhlillərə cəlb edilməsi yeni elmi nəticələrin əldə olunmasına imkan yaradır.

Açar sözlər: Mustafa Kamal Paşa, Kazım Qarabəkir Paşa, Anadolu əməliyyatı, Gümrü Sülh müqaviləsi, “Xəzər dənizi”, Əli bəy Hüseynzadə, “Yeni Həyat”

Giriş

Türk xalqlarının üzləşdiyi ən faciəvi tarixi təhlükələrdən biri də I Dünya müharibəsi oldu. Dövrün ən qüdrətli və uzun ömürlü dövlətlərindən sayılan Osmanlı imperiyası bu müharibəyə qatılan yeganə türk dövləti idi. Osmanlı imperiyasının I Dünya müharibəsində qarşılaşdığı çətinliklər, məruz qaldığı itkilər həm də bütün Ön Asiyaya səpələnmiş və Rusiya imperiyasının tərkibində müstəmləkə zülmü altında inləyən türk xalqının faciəsi idi. Özünü türk sanan hər bir kəs bu savaşa həyat uğrunda ciddi bir mübarizə olduğunu dərk edir və bu yolda qan bir qardaşlarına bacardığı qədər yardım etməyi müqəddəs borcu sayırdı. Azərbaycanlılar maddi yardım yetərli sayılmasa da, mənəvi dayaqla türk qardaşlarından əvəzsiz dəstəyini əsirgəməmişlər.

Digər əsir türk millətləri ilə müqayisədə daha özünəməxsus siyasətin həyata keçirildiyi Azərbaycanda istiqlal mübarizəsi kimi şərəfli və məsul bir vəzifəni üzərinə götürən və Azərbaycanı müstəqilliyə hazırlayan milliyyətçilər ziyalı zümresi yetişmişdi. Bu zümrenin əsas qayəsi ümumtürk kütləsinin səviyyəsini yüksəltmək, milli mətbuat yaratmaq, ana dilini

canlandırmaq, xüsusən də xalq kütlələrini milli ruhda tərbiyə etmək və onlara milli ruh aşılamaq idi [4, s. 231]. Azərbaycanlılar arasında yaranan bu millətpərvər cərəyanın ilk nümayəndələrindən biri və “Əkinçi”nin nəşri ilə milli türk mətbuatının əsasını qoyan Həsən bəy Zərdabi qələmini sırf milli məsələlərin həllinə yönəltdi.

İlk milli Azərbaycan qəzetinin qısa müddət ərzində fəaliyyət göstərməsinə baxmayaraq, türk birliyinə çağırışları ilə ümumtürk birliyi ideyasının formalaşmasında müstəsna xidməti olmuşdur. Qəzetin səhifələrində XIX əsrdə aramsız olaraq başverən rus-türk savaşları, Avropada xristian-müsəlman qarşıdurmaları haqqında xəbər başlıqlarında xüsusi məlumatlar yerləşdirilirdi. Təbii ki, Həsən bəy Zərdabi Rus imperiyasının təbəəsi kimi bu xəbərlərə öz münasibətini açıq şəkildə ifadə edə bilməzdi. Lakin qəzetdə xristian həmrəyliyi haqqında xəbərlər yaymaqla, sətiraltı olaraq, müsəlmanları da birliyə çağırırdı. Məsələn, qəzetin 14 aprel 1876-cı il tarixli 7-ci sayında: “İrkutski gimnaziyasının şagirdləri 2 gün çay içməyiblər ki, onun pulunu Bosni və Qerdseqovinə əhlinə göndərsinlər” [5, s. 156]; “Peterburqda vaqə olan “Slavyan milləti” adlı icma indiyəcən Qerdseqovinə və Bosni əhli üçün 243 min manat xalqdan cəm edib onlara göndərib” [5, s. 166] kimi və ya 9 avqust 1876-cı il tarixli 15-ci sayında: “Peterburqdan iyulun 20-dən yazırlar ki, bu gün Peterburqun böyük küçələrindən keçməyə yol yoxdur, oralarda mötəbər adamların övrətləri Osmanlı ilə cəng edən xaçpərəstlər üçün pul yığırlar və o qədər pul verən var ki, tamam küçələr doludur”; və həmin xəbərin ardınca “Osmanlı qəzetlərində yazırlar ki, guya bizim Qafqaz müsəlmanları Osmanlı dövləti üçün pul yığırlar” [5, s. 222] kimi kiçik bir qeydi yerləşdirməklə sanki müsəlman türkləri qəflətdən oyatmağa çalışırdı.

XIX əsrin türk aydınlarının başlatdıqları mədəni türkçülük və “türk birliyi” ideologiyası XX əsrin ilk onilliyində Hilmi Tunalı, Əli bəy Hüseynzadə, Yusuf Akçuraoğlu, Əhməd Ağaoğlu, Ziya Gökalp və başqaları türkçülüynü ideyalarını bütün türk millətlərinin vahid məfkurə xətti kimi İstanbulda, Bakıda, Kazanda, Bağçasarayda, Buxarada, Səmərqənddə, Təbrizdə, Tehrandə, Qahirədə, Moskvada, Budapeştdə, Vyanada, Parisdə təbliği ilə türklərin siyasi hüquqları, ümumtürk birliyi və ortaq türk dili uğrunda mübarizəsi ilə siyasi-ideoloji bir məfkurə olaraq fəaliyyətini davam etdirmişdir.

Osmanlı imperiyası 1911-1913-cü illər Balkanlarda məğlub olduqdan sonra bu ideologiya türk coğrafiyasının hüdudlarını aşaraq artıq etnik türkçülük olaraq, birlik ideyalarını təbliğ edirdi.

1. Osmanlı imperiyasının I Dünya müharibəsindəki məğlubiyyətinin Azərbaycandakı siyasi vəziyyətə təsiri.

I Dünya müharibəsi olduqca geniş ərazilərə malik Osmanlı imperiyasının süqutuna səbəb oldu. Osmanlı imperiyasının Əhməd İzzət Paşa hökuməti 1918-ci il oktyabrın 30-da Antanta dövlətləri ilə Mudros barışığını imzaladı. Mudros barışığı əslində Osmanlı imperiyasının Antanta dövlətlərinə təslim olması demək idi. Barışığın şərtlərinə görə: Osmanlı ordusu buraxılmalı; hərbi gəmilər, dəniz yolları, poçt-teleqraf vasitələri Antanta dövlətlərinə təhvil verilməli; Qafqaz, Hicaz, Asir, Yəmən, Suriya və İraqda olan Osmanlı orduları müttəfiq komandalığına təslim olmalı idi; müttəfiqlər Batuma daxil olmaq hüququ qazanırdı; və Osmanlı hökuməti Bakının işğalına müdaxilə edə bilməzdi [6, s.284]. Bundan başqa Antanta dövlətləri, vəziyyət tələb etdiyi təqdirdə Anadolunun altı şərq vilayətinin hər hansı birini işğal etmək hüququ qazanırdılar. Həm coğrafi, həm də siyasi şərait baxımından regionda Türkiyəyə ən sıx bağlı olan ölkə Azərbaycan olmuşdur və bu məğlubiyyət Azərbaycan Cümhuriyyətinin tarixində acı nəticələrə səbəb olmuşdur. Belə ki, Osmanlı imperiyası ilə bağlanmış Mudros barışığında Azərbaycanla bağlı bir sıra müddəalar da əks olunmuşdu. Mudros barışığına görə Osmanlı hökuməti üzərinə üç əsas öhdəlik götürürdü:

1. Osmanlı hökuməti Cənubi Qafqaz üzərində nəzarət hüququnu Antantaya verirdi;

2. Osmanlı qoşunları Cənubi Azərbaycan və Cənubi Qafqaz ərazilərini 1 aydan gec olmayaraq tərk etməli idi;

3. Osmanlı imperiyası Antantanın Bakını tutmasına mane olmamalı idi.

Azərbaycanın İstanbuldakı diplomatik nümayəndəsi Əli Mərdan bəy Topçubaşov bu maddələrinin ölkənin Avropa tərəfindən işğalına yol açdığını bildirərək Türkiyə tərəfinə bildirmişdi [1, s. 2-3].

Lakin onun bu rəsmi müraciətinə cavab verilmədi. Beynəlxalq vəziyyətin dəyişməsi ilə bağlı olaraq, Azərbaycan Cümhuriyyətinin nümayəndəliyi Avropa dövlətləri ilə danışıqlar aparmalı və dövlətin tanınmasına nail olmalı idi. Əli Mərdan bəy Topçubaşov İstanbulda olduğu zaman artıq bu istiqamətdə iş aparmağa başlamış və 1918-ci ilin noyabr – 1919-cu ilin yanvar ayları ərzində İstanbulda Müttəfiq dövlətlərin nümayəndələri ilə görüşmüş və bu görüşlərdə I Dünya müharibəsindən sonra Azərbaycanın vəziyyəti ilə bağlı müzakirələr edilmişdir. Ə. M. Topçubaşov Ukrayna nümayəndəsi Sukoviçin, ingilis nümayəndəsi Tamp, Rusiya nümayəndəsi Milyukov, Amerika diplomatik nümayəndəsi Braun, İstanbuldakı İsveç səfiri S. Anşarveld, İtaliya nümayəndəsi qraf Sforts, ABŞ təmsilçisi Mister Naesk, Rusiyanın ağqvardiyaçı Kolçak və Denikin hökumətlərinin Paris sülh konfransındakı nümayəndəsi S.D.Sazonovla danışıqlar aparmışdır [6, s. 285-286].

Mudros barışığının ağır şərtlərinə baxmayaraq, Azərbaycan nümayəndəliyinin gündəmdə duran əsas məsələlərindən biri Osmanlı hökuməti tərəfindən Azərbaycan Cümhuriyyətinin hüquqi baxımdan tanınması və siyasi dəstəyinə nail olmaq idi. Lakin Osmanlı hökuməti artıq ingilislərin nəzarəti altında fəaliyyət göstərirdi. Buna görə də Müttəfiq dövlətlərin etirazına səbəb olmasın deyərək Azərbaycan nümayəndəsi Əli Mərdan bəy Topçubaşov 1919-cu il yanvarın 10-da Sultan VI Mehmet Vahidəddin tərəfindən devrilmiş Rusiya hökumətinin nümayəndəsi kimi qəbul edildi. Lakin bu görüşdə Osmanlı hökumətinin siyasi dəstəyini almaq mümkün olmadı. Bu uğursuzluğa baxmayaraq, ingilis komandanlığının Azərbaycan Parlamentinin açılışına icazə verməsi ölkədə siyasi vəziyyətin dəyişməsinə səbəb oldu. 1918-ci il dekabrın 28-də Müttəfiq dövlətlərin Bakıdakı nümayəndəsi general-mayor Tomson Azərbaycan hökumətini Azərbaycan ərazisində yeganə qanuni hakimiyyət olaraq tanıdığını bildirdi [12, s. 115]. 1919-cu il aprelin 22-də Parisə getmək üçün viza almış Azərbaycan nümayəndə heyəti İstanbuldan Parisə yola düşdü və may ayının 7-dən etibarən artıq Parisdə Azərbaycan Cümhuriyyətinin tanınması istiqamətində işlər aparmağa başladı.

2. Azərbaycan Cümhuriyyəti hökumətinin Anadoluda baş verən hadisələrə münasibəti və siyasi dəstəyi

Bəhs etdiyimiz dövrdəki Azərbaycan-Türkiyə münasibətləri iki dövərdən keçmişdir. İlk dövr I Dünya müharibəsi illərində Nuru Paşanın komandanlığı ilə Qafqaz İslam Ordusunun Bakını işğaldan azad etməsi ilə başlayıb Mudros müqaviləsinin bağlanması ilə bitən dövərdir. İkinci dövr isə Türkiyə türklərinin Anadolunu işğaldan qurtarmaq üçün yürütdükləri mücadilə illərindəki (1919-1922) əlaqələrdir. I Dünya müharibəsində Almaniya-Osmanlı blokunun məğlubiyyəti, Ənvər paşa və Tələt paşa hökumətinin istefası və Mudros müqaviləsinin imzalanmasından sonra Osmanlı imperiyasının ingilislərin nəzarəti altına düşməsi ilə İstanbul hökumətinin Azərbaycana münasibəti dəyişdi. Bu dövrdə Azərbaycan, dağılan Osmanlı ordusunun zabıt, əsgər və vətəndaşlarından ibarət bir qisminin sığındığı ölkə idi.

1919-cu ilin əvvəlində Osmanlı imperiyasında hakimiyyətə "İtilaf və Hürriyyət" partiyası gəldi. İngilispərəst siyasət yürüdən bu partiya Azərbaycana münasibətdə ehtiyatlı davranır, ölkəni nəzarətdə saxlayan qüvvələrin xoşuna gəlməyən addımlar atmaqdan ehtiyat edirdi. Parçalanmış Osmanlı imperiyasının ərazisi ingilislər (İsgəndərün, Mosul), fransızlar (Suriyanın şimalı), italyanlar (cənub-qərbi Anadolu, Konya) tərəfindən işğal edilmişdi. 1919-

cu il may ayının 15-də İzmir şəhəri Yunanıstan krallığı tərəfindən işğal edildi və bununla da Qərbi Anadoluda cəbhə açıldı. Türk xalqı etirazını hər tərəfdən baş qaldıran üsyanlarla bildirdi. Kortəbii başlanan üsyanlar Mustafa Kamal Paşanın rəhbərliyi ilə hərbcı ziyalılar təbəqəsi tərəfindən geniş anti-imperialist hərəkata çevrildi [6, s.289]. 1919-cu il mayın 19-da Mustafa Kamal Paşanın Samsuna gəlməsi və Anadolu Milli Qurtuluş Savaşı'nın başlaması ilə Türkiyədə ikihakimiyyətlik yarandı.

1919-cu il sentyabrın 20-də Sivasda Mustafa Kamal Paşa ilə Amerika generalı Harbord arasında görüş baş tutdu. Bu görüş Türkiyə və Qafqazın siyasət tarixi baxımından çox böyük əhəmiyyət daşıyırdı. Görüşdə Mustafa Kamal paşa ilə yanaşı Rauf bəy, Bəkir Sami bəy və Rüstəm bəy də iştirak edirdilər. Görüşdə Mustafa Kamal Paşa Qafqazda baş verən hadisələr, xüsusilə də azərbaycanlılar və ermənilər arasında baş verənlərdən xəbərdar olduğunu, bu nifaqın ermənilərin Azərbaycan və Gürcüstan arasında, İngiltərənin himayəsində olan və cənuba doğru hərəkət edən Denikinə qarşı imzaladıqları ittifaqda iştirak etməyi rədd etdikləri üçün baş verdiyini bildirdi. Ərzurum və Van müsəlmanlarının Ermənistanda törədilən qırğına dair hər gün aldığı xəbərlərin və qaçqınların vəziyyətinin əhalini narahat etdiyini bildirən Mustafa Kamal Paşa, onun rəhbərliyi ilə sərhədləri atəşə tutan ermənilərin qarşısının alındığını bəyan etmişdi.

1919-cu il 23 iyul - 7 avqust tarixlərində keçirilən Ərzurum və 1919-cu il 4-12 sentyabrda Sivas konqreslərinin qərarları 1920-ci il yanvarın 12-də işə başlayan Osmanlı Parlamenti tərəfindən "Milli And" adı altında qəbul edildi. Lakin 1920-ci il martın 16-da İstanbul ingilislər tərəfindən işğal edildikdən sonra şəhərdə hərbi vəziyyət elan edildi və Parlamentin fəaliyyəti dayandırıldı.

Ərzurum konqresi günlərində Azərbaycandakı vəziyyəti öyrənmək və Sovet Rusiyası ilə əlaqələrin qurulması məqsədilə Kazım Qarabəkir paşa tərəfindən Ömər Lütfi bəy və Fuat Sabit bəy Bakıya göndərildi. Fuat Sabit bəyin Azərbaycan Cümhuriyyəti Baş naziri Nəsim bəy Yusifbəyli ilə görüşü zamanı Anadolu hərəkatına yardım məsələsi müzakirə olunmuş və müsbət cavab alınmışdı. Sivas konqresi günlərində Kazım Qarabəkir paşa Nuru paşaya Azərbaycana səfər etməsini və oradan Anadoluya yardımın təmin olunmasını tövsiyə etmişdi.

1920-ci ilin fevral-mart aylarında Paris Sülh konfransının Ali Şurası tərəfindən Londonda beynəlxalq konfrans keçirildi. Konfransda Azərbaycanla bağlı bir sıra məsələlərə baxılması gözlənilirdi. Nəzərdən keçiriləcək ciddi məsələlərdən biri də Türkiyə ilə bağlanılacaq sülh müqaviləsinin müzakirəsi idi. Bu, konfrans Cənubi Qafqaz dövlətlərinə olan marağın daha da artmasına səbəb olmuşdu. Çünki məhz Qafqaz dövlətləri daha çox Türkiyə ilə həmsərhəd idilər. London konfransında erməni nümayəndələri Türkiyəyə qarşı kəskin iddialarla çıxış etdilər. Bu iddialar konfransda müzakirə edilərkən Azərbaycanın Avropadakı nümayəndələri ermənilərin Qarsda törətdikləri vəhşiliklər haqqında Qars Milli Şurasının sədri Zeynalovun Azərbaycan Xarici İşlər Nazirliyinə və müttəfiqlərin Tiflisdəki nümayəndələrinə göndərdiyi teleqramı Parisdə nəşr olunan informasiya bülletenində dərc etmişdilər. Azərbaycan Cümhuriyyətinin Xarici İşlər naziri Fətəli xan Xoyski bu məsələ ilə bağlı erməni nazirinə iki nota göndərmişdi.

Türkiyə Böyük Millət Məclisi (TBMM) açılanadək Ərzurum və Sivas konqreslərində seçilmiş və özünü ölkədə yeganə səlahiyyətli orqan elan etmiş 15 nəfərdən ibarət Nümayəndələr Komitəsinin 1920-ci il yanvarın 28-də qəbul etdiyi "Milli And"da Mudros barışıqı bağlanan andan Türkiyənin malik olduğu sərhədlər daxilində istiqlalyyət və ərazi bütövlüyü toxunulmaz elan olunurdu. Aprelin 23-də Ankarada Türkiyə Böyük Millət Məclisi açıldı. Mustafa Kamal Paşa yekdilliklə TBMM-in sədri seçildi və onun başçılığı altında hökumət təşkil olundu. Tezliklə Maraş, İrfan və Antep işğalçılardan azad edildi. Gürcüstanın əlində olan Ərdahan və Artvin vilayətləri də geri alındı. 1921-ci ilin yanvarında İnönü kəndi yaxınlığındakı uğurlu döyüş nəticəsində yunanların qərb cəbhəsindəki irəliləyişlərinin qarşısı

alındı. Yunanlar 1921-ci il mart ayının axırında ikinci İnönü döyüşündə də məğlub edildilər. Türk qoşunları 1921-ci il sentyabrın 13-də ingilislərin təhriki ilə yenidən Sakariya istiqamətində hücum keçən yunan qoşunları üzərində parlaq qələbə qaldılar.

1921-ci ilin payızında türk-yunan cəbhəsində kamalçıların qələbəsi, Türkiyə ilə Qafqaz respublikaları arasında bağlanmış Qars (1921-ci il oktyabrın 13-də), Fransa və Türkiyə arasında isə Ankara (1921-ci il 20 oktyabr) müqavilələri siyasi vəziyyəti dəyişdi. Bu qələbədən sonra Fransa və İtaliya öz qoşunlarını Anadoludan çıxartdılar. Sakariya məğlubiyyətindən sonra müdafiyyə keçən yunan qoşunları Afyon-Qarahisar xəttinə çəkilərək öz mövqelərini möhkəmləndirməyə başladılar.

Türk orduları 1922-ci il avqustun 26-da Qocatəpə ərazisindən güclü hücum keçdilər və Afyon azad edildi. Türk qoşunları yunanları Aralıq dənizinə sıxışdıraraq, sentyabrın 9-da İzmir azad etdilər. Oktyabrın 11-də Antanta dövlətləri və Yunanistan Mudanya sülh müqaviləsini imzaladılar. Antanta ilə Türkiyə arasında aparılan danışıqlardan sonra 1923-cü il iyulun 24-də Lozannada sülh müqaviləsi imzalandı. Bu müqavilə ilə Təslimçilik rejimi, Mudros və Sevr müqavilələri ləğv edildi, Mudanya müqaviləsinin şərtləri, Türkiyənin müstəqilliyi tanındı və Türkiyənin ərazisi indiki sərhədlər çərçivəsində (780,6 min kv. km) təsbitləndi.

1923-cü il oktyabrın 2-də Mustafa Kamal paşanın komandanlıq etdiyi türk ordusunun İstanbulla daxil olması ilə qurtuluş savaşı başa çatdı və yeni siyasi dövr başlandı. 1923-cü il oktyabrın 29-da Mustafa Kamal TBMM-də çıxış edərək Türkiyə Cümhuriyyətinin yarandığını elan etdi. Bu Türk dünyasının böyük uğuru, türk xalqının milli və müstəqil yaşaması, onun düşmənlərinin qalib ikən məğlubiyyəti demək idi.

Türkiyədə 1919-cu il hadisələri ilə başlanan milli istiqlal mücadiləsi Azərbaycan Cümhuriyyətinin bu dövlətə münasibətində çətinliklər yaratdı. Azərbaycan hökuməti həm Türkiyənin İstanbul hökuməti ilə rəsmi münasibətlərini davam etdirir, həm də Mustafa Kamal Paşanın rəhbərlik etdiyi Heyət-i Təmsiliyyə (1919-cu ildə) əlaqələr qurmağa cəhd göstərirdi. Azərbaycan Cümhuriyyəti müxtəlif yollar və vasitələrlə Anadolu milli azadlıq hərəkatına dəstəyini ifadə edirdi. Azərbaycan Cümhuriyyəti ən çətin beynəlxalq vəziyyətdə, müstəqilliyinin qəbul olunması uğrunda mübarizə apardığı günlərdə belə Anadolu hərəkatını dəstəkləməkdən çəkinməmişdir. Bu dövrdə Azərbaycan hökumətinin Anadoluya yardım etmək fikrində olduğunu ingilis hökuməti gizli agentləri vasitəsilə öyrənmişdi. Admiral Robecten lord Kerzona belə bir teleqram göndərmişdi: “Azərbaycan hökumətilə Türkiyə millətçiləri həmfikirdirlər. Azərbaycana silah vermək lazım deyil” [3, s.271].

Mustafa Kamal Paşanın rəhbərlik etdiyi Heyət-i Təmsiliyyə də Azərbaycanın müstəqilliyini dəstəkləyirdi. Mustafa Kamal Paşa bildirirdi ki, Osmanlı hökumətinin sonuncu hökmdarının Osmanlı qüvvələrini Qafqazın, Azərbaycan hökumətinin qüvvələndirilməsi və Misirin geri alınması məqsədləri uğrunda istifadə etdiyinə görə türk xalqı böyük tələfat vermiş, bir çox məhsuldar və qiymətli torpaqlarını itirmiş, dövlətin paytaxtı, İzmir, Antalya və Adana şəhərləri xarici dövlətlərin işğalına məruz qalmışdı [9, s. 600-601].

Lakin bu heç də Mustafa Kamal Paşanın Azərbaycan Cümhuriyyətini önəmsəmədiyi anlamına gəlməməlidir. Azərbaycan Cümhuriyyəti hökumətinin Anadoluda başlayan Milli Mücadilə hərəkatının məqsədini yaxşı anladığını, vəziyyətə biganə qalmayaraq əlindəki imkanlarla yardım göstərmək üçün hərəkatə keçdiyini yüksək qiymətləndirən Mustafa Kamal Paşanın Türkiyə Böyük Millət Məclisinin açılışının ertəsi günü 24 aprel 1920-ci ildə keçirilən toplantıda söylədiyi sözlər bunu açıq göstərir: “Azərbaycan, hamınıza məlum olduğu kimi İstiqlaliyyətini təsdiq etdirmiş bir vəziyyətdədir. Onların dahi bizə qarşı səmimiyyətləri vardır. Fəqət öz zətən istihsalı istiqlaliyyət etmiş olduğu üçün bizimlə olan münasibəti bittabi rəsmi bir şəkildə deyildir. Fəqət bizim məqsədimiz üçün bütün mənası çalışa biləcək ünsurlərə malikdir” [11, s. 10].

Təəssüf ki, Azərbaycan hökuməti açıq formada Anadolu hərəkətini dəstəkləyə bilmirdi. Bunun səbəbi isə hökumətin Paris Sülh konfransında müstəqilliyinin tanınması üçün ingilislərin də dəstəyinə ehtiyacı olmasında idi. Belə bir siyasət Azərbaycanın müstəqilliyini də təhlükə altında qoya bilərdi. Bundan əlavə, Anadolu hərəkətinin başlanğıcında Azərbaycan xalqına qarşı milli qırğınların dayandırılmasında və xalqın xilasında xüsusi xidmətləri olan Osmanlı hökuməti də hələ mövcud idi və onunla rəsmi münasibətlər davam edirdi.

3. Azərbaycan mühacirətinin Türkiyə Cümhuriyyətinə münasibəti.

1920-ci il aprel ayının 27-də Azərbaycan Sovet Rusiyası tərəfindən işğal edildi və sovetləşdirmə dövrü başlandı. Azərbaycan müstəqil milli dövlətçiliyini itirdi və Paris Sülh konfransında Azərbaycanı və Qafqazın digər dövlətlərini təmsil edən nümayəndə heyətləri fəaliyyətlərini xaricdən yürütməyə və istiqlalın bərpası uğrunda mübarizə etməyə məcbur oldular.

Aprel ayının sonunda İtaliyanın San-Remo şəhərində keçirilən beynəlxalq konfransdan Parisə döən Azərbaycan nümayəndə heyəti işğal xəbərini Fransa mətbuatından aldı. 1921-ci il mayın 8-də Azərbaycanın Parisdəki Sülh heyəti toplantı keçirdi və Qafqaz respublikalarının müstəqilliklərinin bərpası uğrunda birgə mübarizə aparmanın zəruri olduğunu bəyan etdi. Buna görə də Qafqaz Konfederasiyasının yaradılması təklif olundu. Fransa hakim dairələrinin nümayəndələri bu fikri müsbət qarşıladılar. Qafqaz Konfederasiyası məsələsi 1921-ci il martın 25-də Parisə səfər edən Türkiyənin Xarici işlər naziri Bəkir Sami bəylə də müzakirə olundu. Yalnız erməni nümayəndələrinin iştirak etməyi bu görüşdə Bəkir Sami bəy, Türkiyənin Qafqaz respublikalarına hər hansı bir iddiasının olmadığını, Rusiya ilə Anadolu arasında möhkəm bir müdafiə səddi kimi Qafqaz Konfederasiyasının qurulmasında maraqlı olduğunu bildirdi [14, s. 469].

1921-ci il iyunun 10-da Qafqaz respublikalarının (Azərbaycan, Ermənistan, Gürcüstan və Dağlı respublikaları) Parisdəki səlahiyyətli nümayəndələrinin birgə iştirakı ilə ilk toplantısı keçirildi. Toplantı bu dörd Qafqaz respublikasının siyasi və iqtisadi ittifaq yaratmasını təsdiq edən bəyannamənin qəbul edilməsi ilə başa çatdı. 10 bənddən ibarət olan Paris bəyannaməsinin 7-ci və 9-cu bəndləri Türkiyə ilə münasibətlər məsələsi ilə bağlı idi. Qafqaz respublikaları Türkiyə ilə mehriban dostluq münasibətlərinin qurulmasında maraqlı olduqlarını bəyan edir, gələcək münasibətlərin bu əsaslarda formalaşması üçün Rusiya və Türkiyə tərəfindən Qafqaz respublikalarının ərazilərinin işğalına son qoyulmasının vacib olduğunu bildirirdilər.

1921-ci il iyulun 4-də Parisdə Qafqaz mühacir hökumətlərinin Rusiya mühacir hökumətinin nümayəndələri ilə birgə toplantısı keçirildi. Konfransda Azərbaycan nümayəndəsi Əlimərdan bəy ingilis-fransız müttəfiqlərinə müraciət edərək, Şərqdə stabilliyin təminatçısı olan Türkiyə hökumətinin hüquqlarını tanımağa çağırırdı.

1921-ci il oktyabr ayının 23-də Qafqaz mühacirlərinin nümayəndələrinin Fransanın Baş naziri Briana görüşü baş tutdu. Qafqaz nümayəndələri (ermənilər istisna olmaqla) belə hesab edirdilər ki, Fransa-Türkiyə müqaviləsi kamalçıları bolşeviklərdən uzaqlaşdıracaq. Bu da öz növbəsində regionda Sovet Rusiyasının mövqelərini zəiflədəcək. Antibolşevik mübarizənin davam etdiyi təqdirdə və türklərlə razılıq əldə olunduqdan sonra bolşeviklər Qafqazı tərk etməli olacaqlar.

1923-cü il mayın 9-da Paris Sosiologiya Cəmiyyəti Azərbaycan haqqında geniş konfrans keçirdi. Konfrans iştirakçıları Yeni Kamalçı Türkiyəni dəstəklədiklərini bildirir, gənc Türkiyə Cümhuriyyətinin rəhbərliyinin iqtisadi və siyasi əsaslarda islahatlara başlamasını təqdir edirdilər. Konfrans iştirakçıları türk xalqı ilə vahid etnik kökə mənsub olduqlarını vurğulayaraq dil, ədəbiyyat və adətlərimizin eyni olduğunu, yalnız dindəş deyil, həm də millətdaş olduqlarını bildirmişdilər. Fransa hökumətinin başçısı Raymon Puanqare

Fransa hökumətinin həyat qabiliyyətli müstəqil Türkiyənin yaradılmasına dəstək verməsi siyasətini alqışlayaraq bildirmişdi ki, Türkiyə dövlətinin var olmasının Yaxın Şərqdə əmin-amanlığın təminatı kimi qiymətləndirir.

Lakin Azərbaycan mühacirətinin keçirdiyi bu və başqa görüşlər, müraciətlərin çoxu cavabsız qaldı. Bu getdikcə Avropada mühacirətin fəaliyyətinə olan marağın azalmasından irəli gəlirdi. Bu dövrdə 1921-ci ildə Moskvada RSFSR ilə Türkiyə arasında Dostluq, 1925-ci ildə SSRİ ilə Türkiyə arasında 3 il müddətinə hücum etməmək və bitərəflilik haqqında müqavilələr bağlandı [14, s.93]. Bu müqavilələrin bağlanması ilə Sovet İttifaqının Türkiyəyə təsiri daha da artdı. Nəticədə, 1927-ci ildə Türkiyədə “Yeni Kafkasya”nın nəşri qadağan edilir, Azərbaycan Milli Mərkəzinə yardımların edilməsi dayandırılır. 1931-ci ildən mühacir müsavətlərin bir çoxu Türkiyəni tərk edərək Polşaya mühacirət etməli olurlar.

4. Azərbaycan mətbuatının “Qardaş köməgi”.

Artıq XX əsrin əvvəllərindən Azərbaycanda milli istiqlal mücadiləsinin yeni dönəminin başlanmasıyla Azərbaycan mətbuatında xalqı oyanışa, birləşməyə çağıran yazılar daha çox dərc olunur, 1905-ci il ilk Rus inqilabından haqq və hüquq mübarizəsində mümkün qədər çox şey əldə etmək lazım olduğu fikri irəli sürülürdü. Azərbaycan azadlıq mübarizəsinin rəmz və işarələrlə ifadə olunan milli ideyaları mətbuatda daha aydın və açıq şəkildə ifadə olunmağa başladı. “Uzun və məşəqqətli gözləntilərdən sonra nəhayət 1905-ci ildə iyun ayının əvvəllərində ilk və sözün əsil mənasında türk həftəlik qəzeti “Həyat” işıq üzə gördü” [13, s.47]. Qəzetin səhifələrində Azərbaycanda türkçülüyn, İslam birliyi ideyalarının fəal təbliğatçılarından olan Əli bəy Hüseynzadə varlığa sahib bir millət kimi hər şeydən öncə dini qorumağın vacib olduğunu, gələcək rifahımız üçün məqsədlərimizi İslam qanunları ilə bağlı həyata keçirməyin vacib olduğunu vurğulayır, Əhməd bəy Ağayev isə milli etnik amili daha önə çəkirdi.

XX əsrin əvvəllərində Rusiya imperiyasında ictimai-siyasi və iqtisadi ziddiyyətlərin kəskinləşməsi, Rusiya dövlətinin zəifləməsi və hakimiyyətin nüfuzunun enməsi fonunda imperiyanın müsəlman xalqları arasında qeyri-rus etno-siyasi amilinə, etnik mənşəcə qohum xalqlara və eyni etiqaddan olan Osmanlı İmperiyasına maraq getdikcə artırdı. Rusiya hökumətinin bütün türkdilli mətbuat orqanlarının, mətbəələrin, təhsil müəssisələrinin, türk-müsəlman ruhanilərin və milli ziyalıların fəaliyyətini diqqət mərkəzində saxlaması, məscidlər və ibadət evlərinə, məscidlərdə oxunan xütbələr və ictimai yerlərdə edilən çıxışlara nəzarət etməsi Qafqaz müsəlmanlarının əksəriyyətinin və digər Rusiya müsəlmanlarının birlik ideyalarının daha da güclənməsinə gətirib çıxarırdı. Azərbaycanda milli hərəkatı və ümumtürk birliyi ideyasını gücləndirən amillərdən biri də Balkan müharibələrinin başlanması oldu. Müharibənin xristian-müsəlman qarşıdurması xarakteri Rusiya imperiyasında qeyri-rus millətlərin mücadiləsində milli cərəyanı daha da qabartdı və imperiya daxilindəki müxalifətçilər arasında ixtilafı səbəb oldu. 1912-ci ildə başlanan Balkan müharibələri dövründə Azərbaycandan qaçqın türklərə yardım məqsədilə İstanbulla könüllülər gəlməkdə idi. İstanbulda qurulan “Qafqaz könüllü hissəsi”nin sıralarında Əhməd Cavad Azərbaycan ədibi, şair və pedaqoqu Abdulla Şaiqlə birlikdə Trakiya cəbhəsində soydaşları olan Türkiyə “mehmetcik”lərilə səngərlərdə çiyin-çiyinə döyüşə girərək düşmənlə mübarizə aparırdılar.

Qafqaz Cəbhəsi döyüşlərində müsəlmanların düşər olduqları fəlakətləri Azərbaycan xalqına çatdıran və lazım olan zamanda onlar üçün yardım tədbirlərinin hazırlanmasında Azərbaycanın türk mətbuatı önəmli rol oynayırdı. 1915-ci ildə Məhəmməd Əmin Rəsulzadə “Açıq söz” adlı qəzet vasitəsilə İstanbulda olduğu zaman tanış olduğu Ziya Gökalpın “türkçülük” fikirlərini yaymağa başladı. Müsavat partiyasının lideri Məhəmməd Əmin Rəsulzadə 1917-ci il rus inqilabından sonra “Açıq söz” qəzeti vasitəsilə milli ideyaları daha açıq və ardıcıl şəkildə xalq arasında Azərbaycan istiqlal fikrini yaymağa başladı.

İkdam qəzetinin müxbirlərindən olan Əli Fəhmi də yazdığı məqaləsində Qars və ətrafındakı müsəlman qaçqınların məruz qaldıkları fəlakətlərdən bəhs edərək, bu insanlara həm bir dindaş, həm də millətədaş olduğu üçün daha çox üzöldüyünü bildirmiş və Azərbaycan xalqına səsələnmişdi: “Bütün bunları nəzərə alaraq, bu insanlara imkanlarımız daxilində yardım etmək hər birimizin vəzifəsidir. Bu elə bir vəzifədir ki, mədəniyyət, insanlıq, İslamiyyət tərəfindən alqışlanacaqdır. Veri, qardaşlarım, verin, verin. Zavallılara, ac qalana, yetimə verin...” [10, s. 109]

Azərbaycan mətbuatı xalqa yaxınlaşan Novruz bayramının Qars və ətrafında çətin vəziyyətdə olan qardaşlarına yardım etmək üçün bir vasitə olduğunu bildirdi. Azərbaycan qəzetləri Novruz bayramının həm xalq, həm də özləri üçün bir imtahan olduğunu bildirərək, bayram münasibətilə Bakıda Nicat Maarif Cəmiyyətinin idarəsində toplanmış və “Qardaş Kömegi” adlı bir qəzet nəşr etməyi qərara almışdılar. Beləliklə ilk dəfə olaraq, Azərbaycan türk mətbuat xadimləri tərəfindən “Qardaş kömegi” şüarı ortaya atılmış oldu. Bakıda nəşr edilən “Doğru Söz” qəzetinin müxbiri “Qardaş kömegi”ni “Qafqaz döyüş meydanında fəlakətə düşər olmuş müsəlmanların əzablarını yüngülləşdirmək üçün uzanan yardım əlinin yaratdığı şəfqət və mərhəmət hissənə verilən ən münasib ad” adlandırmışdı [10, s.111]. Bundan sonra Azərbaycan türkləri Qafqaz Cəbhəsi döyüşlərində zərərçəkən, haqsızlığa və qətlə uğrayan, müxtəlif itkilərə məruz qalan, qaçqın və əsir düşən dindaşlarına və millətədaşlarına edilən bütün maddi və mənəvi yardım fəaliyyətlərini “Qardaş kömegi” şüarı altında yürütmüşlər.

Əslində “Qardaş kömegi” toplusu görkəmli mütəfəkkir və Azərbaycan milli mətbuatının banisi Həsən bəy Zərdabi irsinin əvəzolunmaz növbəti ideyalarından biri idi. Hələ 1876-cı il fevralın 15-də Həsən bəy “Əkinçi”nin 3-cü sayında “Rusiyanın elm sahibləri bir kitab çap ediblər ki, ismi “Qardaş köməyi”dir. Onu satmaqdan cəm olan məbləği Qerdseqovinə əhlinə göndərəcəklər” xəbərini paylaşmaqla, yəqin ki, növbəti dəfə türklərə birliyi ifadə etməyin və dəstək olmağın məqbul yolunu göstərmişdi [5, s. 126].

1917-ci ildə Bakıda “Hərbzədə müsəlmanlara müavinət məqsədilə çıxarılacaq “Qardaş köməyi” məcmuəsinin təhriri və nəşri xüsusuunu idarə üçün Bakı mühərrirləri və ədibləri tərəfindən seçilən komissiyon bununla bütün Rusiya türk, tatar mühərrir və ədib arkadaşlarına müraciətlə ehsasati-milliyəyə tərcüman olacaq bu məcmuəyə qələmlə müavinətlərini rica edir. Eyni zamanda digər sinfi-ərbabının dəxi elan vermək, məcmuəsinin satışına kömək etmək və s. maddi və mənəvi müavinətlərdə bulunmaq surətilə bu məcmuənin nəşrinə yardım etmələrini gözlər” [2, s. 4]. Görkəmli Azərbaycan ziyalıları bu topluda əsərlərini dərc etdirməklə Dünya müharibəsində və ümumiyyətlə beynəlxalq dövlətlər sistemində müsəlman xalqlara qarşı törədilən ədalətsizliklər əleyhinə haqq səslərini ucaldılar. Topluda Abdulla Şaiq, Abbas Səhhət, Məhəmməd Əmin Rəsulzadə, Hüseyn Cavid, Əhməd Cavad, Firudin Köçərli, Əbdürrəhim bəy Haqverdiyev, Seyid Hüseyn, Cəfər Cabbarzadə, Məmməd Səid Ordubadi, Əli Nəzmi, Ömər Faiq Nemanzadə, Şəfiqə Əfəndizadə, Hacı İbrahim Qasimov, Nemət Bəşir, Fateh Kərim, Sabit Manafzadə, Hüseyn Mirzəcamalov, Əli Mişan, Asya Nərimanova, Əli Şövqi, Bədrəddin Əlhüseyni, Oruc Orucov və başqalarının müxtəlif janrlarda əsərləri dərc edilmişdir. Məcmuənin əsl məramnaməsi zülmkarlara qarşı mübarizə, müharibədən zərər çəkmiş insanlara qardaş əlinin uzadılmasına çağırışdır. Məcmuədə türkçülük məsələlərinə də geniş yer verilmişdir. Ömər Faiq Nemanzadənin “Bən kiməm?” məqaləsi, Hüseyn Cavidin “Hərb və fəlakət” şeiri, Salman Məhəmməd Əmin oğlu Turxanın “Qul” məqaləsi, Şəfiqə xanım Əfəndizadənin “Qadın səsi” hekayəsi diqqəti cəlb edir. Toplunun ən əsas mövzusu müharibə və onun törətdiyi faciələrdir. Əhməd Cavadın “Xuda qəbul nəkə”, Abbas Səhhətin “Qara günlü Həlimə”, Əbdürrəhim bəy Haqverdiyevin “Süleyman əfəndi”, Asya Nərimanovanın “Bənövşə çiçəyi” hekayələrində müharibənin

dəhşətləri, əzizlərini itirmiş insanların faciəsi, ağır itkilərə məruz qalmış qaçqınların müsibətləri təsvir edilmişdir [DM-2173 4445; DM-2174 4226; DM-2175 9396].

Fateh Kərim “Millət sağ olsun” yazısında müharibə nəticəsində bütün Avropanın qaçqınlarla dolu olduğunu bildirir, Anadolu qaçqınlarının vəziyyətinin daha ağır olduğunu bəyan edərək, başqa qaçqınlardan fərqli olaraq, türk qaçqınlarının iki il deyil, iki yüz ildən bəri əziyyət çəkdiyini vurğulayırdı [8, s. 44-48]. Xosrov Paşa bəy Sultanov “Bakı müsəlman cəmiyyəti-xeyriyyəsi hərbdələyə yardım şöbəsinin fəaliyyəti” haqqında məlumatda ermənilərin türklərə qarşı ədavətinin səbəbinin gələcəkdə muxtar Ermənistan yaratmaq üçün türkləri məhv etmək niyyəti olduğunu göstərir. Bir sözlə, bütün müəliflər xüsusi həssaslıqla Qars, Ərdəhan və Anadolu qaçqınlarının vəziyyətindən bəhs edir, onlara təcili yardım tədbirlərinin həyata keçirilməsinin zəruri olduğunu bildirirlər [8, s. 110-116].

1917-ci ildə Bakıda nəşr olunan “Qardaş köməgi” məcmuəsi misilsiz və əvəzi olmayan bir ədəbi xəzinədir. Dərgidə Azərbaycan mütəfəkkirləri ilə yanaşı tatar müəllifi Məhəmməd Ayaz Əlihisaqinin (Ayaz İshaqi) də imzası yer almışdır. Ayaz İshaqi İdil boyu türklərinin problemlərinə Krım, Azərbaycan, Türküstan türklərinin biganəliyindən, Qafqazla fəlakətlərlə mübarizə apararkən, Acarların yurdu talanarkən Türküstan, Qırğız türklərinin sadəcə seyrçi olmasından şikayət edirdi [8, s. 72-73]. Məcmuədə həm Bakıda, həm də Azərbaycanın xaricində yaşayan ziyalılar təmsil olunmuşdur. Bu məcmuədə dərc edilmiş yazılar, onların əhatə etdiyi problemlərin çevrəsi, müzakirə obyektinə olan məsələlər bu gün də gündəmdədir və aktualdır. Məcmuəyə yenidən müraciət etməyimiz tarixi baxımdan böyük əhəmiyyət kəsb edir və bugünkü bir çox problemlərimizin səbəbini anlamamıza yardımcı ola bilər. Çünki tarixi unutarsaq, onu bir daha yaşamağa məhkummuşuq.

5. Bakı Müsəlman Xeyriyyə Cəmiyyəti.

I Dünya müharibəsinin sıxıntılı günlərində Bakıda Hacı Zeynalabdin Tağıyevin himayəsi altında fəaliyyət göstərən Bakı Müsəlman Xeyriyyə Cəmiyyətinin Anadoluya çox önəmli yardımlar təşkil etdiyi məlumdur. Bakı Müsəlman Xeyriyyə Cəmiyyətinin nizamnaməsi 1905-ci il oktyabrın 10-da qəbul olunmuşdur. Cəmiyyətin əsas fəaliyyət illəri isə məhz I Dünya müharibəsi dövrünə təsadüf edir. Bakı Müsəlman Xeyriyyə cəmiyyətinin yardım tədbirlərində Hacı Zeynalabdin Tağıyevin, Şəmsi Əsədullayevin, Əli Mərdan bəy Topçubaşovun xanımları da fəal iştirak edirdilər. Onların atdıqları ilk addım zinət əşyalarını səfir Əli Kamal bəyə təhvil verilməsi oldu. Bakı Müsəlman Xeyriyyə Cəmiyyəti tərəfindən xüsusi olaraq “Müsəlman Qaçqınlara Müavinət Komitəsi” təsis edilmişdi. Komitənin ilk toplantısında, yardımları fəlakət bölgələrindəki müsəlmanlara çatdırmaq üçün xüsusi heyət yaradıldı. İki vaqon çay, şəkər, un və geyim əşyalarından ibarət olan bu yardımı müşayət edən heyətin başçısı Ağabala Quliyev idi. Heyətin tərkibinə Mirzə Yusif Hanov, Məmməd Həsən Həsənov, doktor Vəkilov və Gəncədən Səfikürdski daxil idi. Təsis edilən bu komitələrin vasitəsilə Qafqazın bütün regionlarından yardım toplanmağa başlamışdı. Yaranmış ağır vəziyyəti nəzərə alaraq, Bakı Müsəlman Xeyriyyə Cəmiyyəti mart ayının əvvəlində daha bir Komitə təsis etməyi qərara aldı. Bu Komitəyə Fətullah bəy Rüstəmbəyov, Həbib bəy Malimov, Behbud ağa Cavanşir və Babayev daxil olmuşdu. Görülən işlər nəticəsində müharibədən zərər çəkmiş müsəlmanlara yardım etmək üçün bir heyət yaratmaq qərara alınmış və heyəti təşkil etmək Bakıda Xosrov Paşa bəy Sultanova, Gəncədə Aslan bəy Səfikürdskiyə tapşırıldı. Heyət dərhal təşkil edilərək, martın 16-da Bakıdan Qarsa yola düşdü.

Tiflisdə Qafqaz Müsəlman Xeyriyyə Cəmiyyəti və Ünas Xeyriyyə cəmiyyəti Novruz bayramı münasibətilə böyük bir dəvət təşkil etməyə və dəvətdən toplanan vəsaiti Qarsa göndərməyi qərara almışdılar.

İrəvan bölgəsinin ağsaqqallarının çağırışı ilə müsəlmanlar Novruz bayramını təntənəli surətdə qeyd etməkdən imtina etmişlərdi. Alınan qərara görə, martın doqquzuncu günü hər

kəs məsciddə dua etdikdən sonra, bayram üçün xərləyəcəyi məbləği Qars, Ərdəhan və Sarıqamış fəlakət zonasına yardım olaraq göndərəcəkdə.

Nəticə

1918-ci il mayın 28-də istiqlalını elan edərək, Rusiyadan ayrılıb müstəqil dövlət kimi yaşamağa başlayan Azərbaycan Cümhuriyyəti, türk və İslam dünyasında ilk demokratik, cümhuriyyət quruluşlu türk dövləti idi. İstila qüvvələri ilə amansız mübarizə şəraitində Şərqdə Azərbaycan Cümhuriyyətinin süquta uğramasından az müddət sonra Qərbdə yeni türk dövləti – Türkiyə Cümhuriyyəti quruldu. 1923-cü il oktyabrın 29-da Türkiyə Cümhuriyyətinin elan olunması ilə bütün türk dünyası üçün hürriyyət və istiqlal qazanıldı.

Azərbaycanda milli-azadlıq hərəkatı, milli oyanış ideyalarının təşəkkülü və təkamülü tarixi yaxın keçmişdən, daha dəqiq desək, 1991-ci ildə dövlət müstəqilliyimiz bərpa edildikdən sonra elmi tədqiqata cəlb olunmuşdur. Ona görə bu problemin araşdırıldığı tədqiqat əsərlərində, xüsusilə də milli oyanış ideyalarının inkişafı tarixi və ziyalılarımızın milli hərəkatdakı rolu ilə bağlı fikir ayrılıqlarına hələ də rast gəlinir. Azərbaycan Milli mücadilə tarixini dünya inqilabları tarixi ilə müqayisə edən bəzi tədqiqatçılar ziyalıların və milli burjuaziyanın milli oyanış hərəkatının ideya rəhbəri ola bilmədiklərini iddia edirlər. Fikrimizcə, milli özünüdərk təfəkkürünün XX əsrin əvvəllərində təşəkkülünün başa çatması və milli ideyaların aşılmasında, vahid milli-siyasi məfkurənin formalaşmasında ziyalıların, türk ideoloqlarının və türkcülərin xidmətləri əvəzəilməzdir. Azərbaycan xalqının milli mücadiləsini gedişi ilə dünya burjuva inqilabları tarixi arasında paralel aparılması isə məqsədəuyğun deyil. XVIII əsrdə öz dillərində təhsil alan, müstəqil bir dövlətin təbələri olaraq fəaliyyət göstərən Avropa maarifçilərinin (Fransa, İngiltərə və s.) burjuva inqilabının ideoloji proqramını hazırlaması təbii qəbul edilməlidir. Ancaq Vətəndə ana dilində təhsil almaq imkanı heçə endirilən, işğalçı Rusiya dövlətinin universitetlərində təhsilinə məhdudiyətlər qoyulan azərbaycanlılar üçün maariflənmək və maarifləndirmək olduqca mürəkkəb idi. İqtisadiyyatı bütünlüklə Rusiyanın müstəmləkə siyasətinə qurban verilən Azərbaycanda milli burjuaziya təbəqəsi də qeyri-bərabər hüquqlara malik idi.

Azərbaycan milli oyanış ideyalarının tarixşünaslığında bir sıra boşluqların aradan qaldırılmasına ehtiyac hər zamankından daha artıq duyulur. Çünki bu Azərbaycan tarixinə baxışın daha da təkmilləşdirilməsi və müstəqillik dövrünün tam konsepsiyasının işlənməsi baxımından vacibdir. Tarixşünaslıqdakı bəzi məqamların ortaq türk tarixi kontekstində araşdırılması isə müasir dövrdə türkdilli dövlətlərin ortaq türk dəyərlərinə münasibəti prizması ilə uzlaşır. Tarix zamanla bağlıdır. Lakin tarixi onu zamanında yaşayan hər bir nəsil özünü küləşdirir və yenidən yazır. Lakin bu yenilənmə hər zaman milli kimlik şüuru, dövlətçilik ənənəsi və milli mədəniyyətin, elmi həqiqətlərin aşkar olunmasına xidmət etsin.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan Respublikası Dövlət Arxivi (ARDA), f. 970, siy. 1, iş 68, v. 2-3.
2. “Bakı xəbərləri”. “Açıq söz” qəzeti, 1917, 13 yanvar, № 368 .
3. Baykara Hüseyin. Azərbaycan istiqlal mübarizəsi tarixi. Nicat, Bakı, 1992.
4. Cəfəroğlu Əhməd. Seçilmiş əsərləri. Mütərcim, Bakı, 2008.
5. “Əkinçi (1875-1877). Tərtib edən Turan Həsənzadə. Azərənəşr, Bakı, 1979.
6. Qafarov Vasif. Türkiyə-Rusiya münasibətlərində Azərbaycan məsələsi (1917-1922). Azərənəşr, Bakı, 2011.
7. Qardaş göməği”. AMEA// Əİ//DM-2173 4445; DM-2174 4226; DM-2175 9396.
8. Qardaş köməyi/Kardeş yardımı. Bakı-2013, İpək yolu nəşriyyatı, II nəşr
9. “Türk Kültürü” jurnalı, № 81, səh. 600-601, Ankara, 1969. Doktor Fəthi Təvətoğlu.

10. Aslan Betül. I Dünya Savaşı Esnasında “Azərbaycan Türkləri”nin “Anadolu Türkləri”nə “Kardaş Kömeği (Yardıımı)” ve Bakü Müslüman Cemiyet-i Hayriyesi. Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları, Ankara, 2000.
11. Avşar Abdulhamit. Türkiyənin istiqlal müharibəsində Azərbaycan türkləri. Türkiyə arxiv sənədləri və mətbuatında (1919-1922). AzAtaM, Bakı, 2007.
12. Азербайджанская Демократическая Республика (1918-1920). Внешняя политика. (Документы и материалы). Издательство “Азербайджан”, Баку, 1998.
13. Мирза Шариф Мирзаев. Материалы для истории тюркской печати на Кавказе. АМЕА// Əİ// F. 6, s.v. 456
14. История внешней политики СССР. В 2-х томах. 1917-1985. Т. 1. 1917-1945. Наука, Москва, 1986.

УДК 94 (479.24)

А.М.Иманова
Институт Рукописей им. М.Физули НАНА

**ОБЩЕСТВЕННО-ПОЛИТИЧЕСКИЕ СОБЫТИЯ В ТУРЦИИ И ПОЗИЦИЯ
ИНТЕЛЛИГЕНЦИИ АЗЕРБАЙДЖАНА
(1914-1920)
РЕЗЮМЕ**

Ключевые слова: Мустафа Кемаль-паша, Казым Карабекир-паша, Анатолийская операция, Гюмрийский мирный договор, «Каспий», Али-бей Гусейнзаде, «Таза Хаят»

В мировой истории 1914-1920 годы считаются периодом, оставившим глубокие следы. Эта эпоха – годы Первой мировой войны, политических революций, а также сложных, противоречивых и интересных событий. Перераспределение колоний Османской империи между государствами-победителями, место и роль новых государств, созданных на Кавказе после распада Российской империи, в событиях и процессах, происходящих в сфере международных отношениях, являются актуальными и важными проблемами Османской империи.

Турецко-азербайджанские отношения были в центре внимания международного сообщества на протяжении всей истории, и время от времени вмешательство иностранных международных элементов в эти отношения заставляло их менять свой характер. Несмотря на это, в годы Первой мировой войны и в послевоенный период политические деятели, писатели и народ Азербайджана, а позднее и правительство Азербайджанской Республики (1918-1920 гг.) оказывали всевозможную материальную и моральную поддержку братской Турции. Исследование и анализ событий, пережитых в начале XX века, всегда актуальны и имеет большое значение с точки зрения ознакомления народов огромной географии, простирающейся от Анатолии до Туркестана, с общей историей, языком, религией и культурой друг с другом. В наше время важной социальной и моральной задачей является защита и развитие нашей национальной идентичности, воспитание мыслящих национальных умов. С этой точки зрения чрезвычайно важно изучение взаимосвязи таких факторов как этническое происхождение, национальной истории и идеологии. Помимо культурного наследия нашей интеллигенции, известного миру науки, привлечение личных архивных материалов, хранящихся в ИР НАНА, к историческим научным исследованиям и

сравнительному научному анализу создает возможность получения новых научных результатов.

UDC 94 (479.24)

A.M. İmanova
Institute of Manuscripts named after M.Fuzuli of ANAS

SOCIAL AND POLITICAL EVENTS IN TURKEY AND THE POSITION OF
AZERBAIJANI INTELLIGENCE
(1914-1920)
SUMMARY

Key words: Mustafa Kemal pasha, Kazim Karabekir pasha, Anatolian movement, Gumri agreement, “Caspian”, Ali bek Huseynzada, “Teze Hayat”

The years of 1914-1920 are considered a period of world history that left deep traces. This period is the years of World War I, political revolutions and complex, contradictory and interesting events. Redistribution of the colonies of the Ottoman Empire among the victorious states, the place and role of the new states created in the Caucasus after the collapse of the Russian Empire in the events and processes taking place in international relations are the current and crucial problems of the era.

Turkey-Azerbaijani relations have been the center of attention of the international community throughout history, and from time to time the intervention of foreign international elements in these relations has caused them to change their image. Despite this, during the World War I and the following years, political figures, writers and ordinary people of Azerbaijan, and later the Government of the Republic of Azerbaijan, did not spare help to brother Turkey and provided all kinds of material and moral support. In order for peoples with the same history, one language, one religion, and one culture to know each other in the large geography stretching from Anatolia to Turkestan, the research and analysis of the events experienced at the beginning of the 20th century is always relevant and has great importance. In modern times, it is an important social and moral task to protect and develop our national identity, to train thinking national intelligences. From that perspective, it is extremely important to study the connection between our ancestry, national history and national ideology. In addition to the cultural heritage of our intellectuals, which is known to the world of science, the involvement of personal archival materials preserved in EI in historical scientific research and comparative scientific analysis creates an opportunity for achieving new scientific results.

Daxil oldu: 17.09.2024-cü il